

Tautosakos darbai 69, 2025, p. 130–136
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.25.69.07>

Išsamus vadovas po latvių mitologijos pasaulį

LINA BŪGIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

<https://ror.org/050gfgn67>

lina.bugiene@lti.lt

<https://orcid.org/0000-0001-5495-4561>

Sandis Laime, *Latviešu teiku tipu un motīvu rādītājs: Raganas = Latvian Legend Type and Motif Index: Witches*, Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2024, 688 p., ISBN 978-9984-893-79-2

2024 m. rudenį išleistas stambus dvikalbis (latvių ir anglų kalbomis) folkloristo Sandžio Laimės parengtas veikalas stulbina ne tik apimtimi, bet ir užmoju. Jis atlieka mažiausiai tris funkcijas: tai ir folklorinių tekstų apie latvių raganas tipologija, ir motyvų katalogas, ir reikšminga įvadinė teorinė studija, kurioje apžvelgiama ne tik daugialypė latvių raganų tradicija, bet ir latvių mitologijos bei pasakojamosios tautosakos tyrimų istorija (p. 89–106). Akivaizdu, kad šis leidinys – tai milžiniško, daugelį metų vykdyto tiriamojo darbo rezultatas.

Apie raganų tradiciją tas pats autorius daugiau nei prieš dešimtmetį yra paskelbęs išsamią monografiją (Laime 2013) ir dar kone dešimtį mokslo straipsnių (tarp jų vieną – ir *Tautosakos darbuose*, žr. Laime 2021). Nėgana to, kaip pranešama veikalo pratarinėje, šis darbas yra S. Laimės podoktorantūros tyrimų projekto dalis: juo norima ne tik pasiekti proveržį kuriant skaitmeninį latvių folkloro archyvą (*garantantas.lv*), pasitelkiant tekstų paplitimo žemėlapius ir klasifikaciją, bet ir išbandyti tam naudojamų skaitmeninimo būdų bei įrankių efektyvumą (p. 86). Katalogas apima maždaug 2000 tekstų apie raganas, tarp kurių – ne vien mitologinės sakmės, bet ir tikėjimai, raganų teismų protokolai, net dainos. Tiesa, jis vis tiek neaprepia visos turimos medžiagos, nes susitelkta į pačius seniausius šaltinius, o, pavyzdžiui,

Received: 24/02/2025. **Accepted:** 03/03/2025

Copyright © Lina Būgienė, 2025. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

demoniškiųjų raganų tradicija (anot autoriaus, naujesnė) dar laukia išsamios analizės. Ši neturėtų ilgai užtrukti: skaitmeninis katalogo variantas nuolat pildomas, jame galima rasti daugiau ir išsamesnės informacijos nei spausdintame kataloge, įskaitant variantų paplitimo žemėlapius ir šaltinių sąrašus su atitinkamais meta-duomenimis, perteikiančiais užrašymo aplinkybes, termę ir panašiai. Kiekvienas tautosakinis tekstas skaitmeniniame archyve pateikiamas trimis pavidalais: skenuota originalaus rankraščio kopija, tiksli paraidinė transkripcija ir redaguotas tekstas dabartine normine rašyba (p. 87).

Skaitmeninį latvių folkloro archyvą pradėta kurti prieš dešimtmetį (apie šio darbo istoriją žr. Reinsone, Laimė 2022), jo tikslas – pristatyti sukaupią medžiagą (rankraščius, nuotraukas, garso ir vaizdo įrašus) interneto vartotojams. Ligi šiol užbaigtas tik pirmasis proceso etapas, bet ir per jį suskaitmeninta jau daugiau kaip milijonas bylų. Archyvą sudaro vienuolika tarpusavyje sujungtų duomenų bazių; jo pagrindu tyrėjai jau gali kurti sau reikiamus indeksus pagal tam tikrus specifinius kriterijus (p. 105–106). Suskaitmeninus medžiagą apie raganas, toliau turėtų būti skaitmeninamos kitos dalys, bendroje sakmių klasifikacijoje suskirstytos raidėmis sužymėtais skyriais (pavyzdžiui, A. Neaiškus (*numen* tipo) vaidinimasis, B. Gimi-mas, likimas, mirtis, pranašingi ženklai, C. Vėlės, D. Neramios sielos ir t. t. iki pat Z raidės). Aptariamame leidinyje skelbiama medžiaga apima dalį D skyriaus (apie nakties raganas, autoriaus tyrime interpretuojamas kaip neramios, klajojančios sielos) ir K skyrių, skirtą vien raganoms (p. 180–181).

Raganų tradicijos istoriografija knygos įvade pristatoma pradedant XVI amžiumi, kai Latviją iš Centrinės Europos pasiekė raganų teismų banga. Dabar turimais duomenimis, XVI–XVIII a. apie 250 žmonių visoje dabartinės Latvijos teritorijoje buvo apkaltinti raganavimu ir stojo prieš teismą. Turint omenyje menką gyventojų tankį, toks skaičius yra išties nemažas (p. 83)¹. Įdomu, kad, priešingai, nei esame įpratę manyti, Latvijoje didelė dalis kaltinamųjų buvo vyrai – net 53 procentai! Anot autoriaus, tai būdinga Šiaurės Europai: pavyzdžiui, Islandijoje vyrai sudaro net 92, o Estijoje – apie 60 procentų kaltinamųjų, tuo tarpu Lietuvoje – tik apie 40, o Lenkijoje – vos 10 procentų (p. 151).

S. Laimė ypač pabrėžia, kad, nors populiariojoje šiuolaikinėje kultūroje vyraujantis raganų vaizdinys iš esmės suformuotas remiantis krikščioniškąja demonologija, jo tyrimo duomenys rodo, jog iki pat XX a. pradžios įvairiuose Latvijos regionuose dar gyvavo ir kitokių, tipologiškai skirtingų, raganų tradicijos atmainų. Autorius išskiria tris: nakties raganas, pieno raganas ir demoniškasias raganas; kiekviena atmaina turi savitą, jai būdingą tipų ir motyvų struktūrą (p. 86).

1 Palyginimui galima pasakyti, kad Lietuvoje žinoma apie 100 tokių bylų (Jablonskis, Jasas 1987), o visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje – apie 400, kuriose, tiesa, tik kas penktas kaltinamasis sulaukė mirties nuosprendžio (Zujienė 2015: 80).

Pirmiausia tyrimo autorius aptaria populiariausius latviškų raganų pavadinimus ir jų etimologiją. Labiausiai žinomas ir plačiausiai vartojamas, aišku, yra *ragana* – kaip ir Lietuvoje. Iš skirtingų šio vardo etimologijų S. Laimė renkasi kalbininko Berndto Gliwos siūlomą variantą: pasak jo, šis žodis reiškias ne „regėtoją, reginčiąją“, o tai, kas „regima, matoma“ (p. 108–111). Kitas populiarius vardas – *lauma*, kaip ir lietuvių *laumė*, tik, skirtingai nei Lietuvoje, Latvijoje jis praradęs neigiamą konotaciją ir tapęs mėgstamu moterišku vardu (p. 112). Įdomus trečiasis, regioninis, pavadinimas – *spīgana*, siejamas su žodžiu *spīdēt* (spindėti, šviesti). Šio tipo būtybės tradiciškai ir būdavo matomos tamsiame nakties danguje kaip skrendantys, švytintys objektai – sakytume, panašūs į lietuvių aitvarus (p. 113; plg. Vėlius 1977: 149–151).

Seniausiu raganų tradicijos sluoksniu S. Laimė laiko vadinamąsias nakties raganas. Skirtingai nuo kitų – pieno ir demoniškųjų, – jos yra ne žmogiškos, o mitinės būtybės, lokalizuojamos laukinėje gamtoje ir kenkiančios tam tikras socialines normas ar raganų gyvenamosios vietos ribas pažeidžiantiems žmonėms. Pasak knygos autoriaus, pagal prigimtį šios „raganos“ skirtinos prie klajojančių sielų (D raide žymimas sakmių skyrius), o į šį katalogą jos pakliūva tiktai pagal pavadinimą². Apie jas turima maždaug 380 folkloro tekstų. Nesunku pastebėti, kad bruožais ir funkcijomis šios būtybės gerokai primena lietuviškąsias laumes: pasirodo po kelias, turi vaikų, dažniausiai matomos kaip jaunos, gražios moterys ilgais palaidais šviesiais ar net auksiniais plaukais, vilki spalvotais (kartais baltais) moteriškais drabužiais. Jos veikia sutemus, labiausiai mėgsta velėti drabužius, šokti, klaidinti ar net smaugti žmones, vogti vaikus (p. 118–131; plg. Vėlius 1977: 89–128). Kai kada, kaip ir lietuvių folklore, net yra pavadinamos „miško dvasiomis“ (p. 130).

Antrosios rūšies – pieno raganų – vaizdinys savo ruožtu atspindi senąją „klasiikinę“ raganų tradicijos sluoksnį, gyvavusį dar iki raganų teismų epochos. Nors iš dalies irgi demonizuotos, šios rūšies raganos latvių folklore sugebėjo išlikti iki pat XX amžiaus. Pati seniausia tradicijos atmaina remiasi tikėjimu, kad raganos siela išeinanti iš kūno ir, pavirtusi koku nors švytinčiu pavidalu ar tam tikru gyvūnu, traukianti kenkti žmonėms, o kūnas tuo metu gulįs sustingęs it negyvas. Būtent ši kūną palikusi siela ir laikyta „regimąja“ (*ragana*, *lauma* ar *spīgana*, priklausomai nuo regiono). Pagrindinė šios rūšies raganų veikla, kaip rodo pavadinimas, – vogti svetimų karvių pieną. Tiesa, chronologiškai vėlesni tikėjimai liudija, kad tai daryti jos galinčios ir pačios, kūnišku pavidalu, arba skraidydamos ant kokio nors daikto (p. 131–141). Galima pridurti, kad pieno ir jo produktų grobimas – populiarus daugelio Europos šalių folklore žinomų mitinių būtybių, ne tik raganų, bet ir, pa-

2 Labai panašią situaciją Slovėnijos folklore aprašo tyrinėtoja Mirjam Mencej – nakties raganos ten irgi yra visiškai kitokios prigimties būtybės nei visos kitos mums įprastos kerėtojos ir kenkėjos (2017: 349–399).

vyzdžiui, aitvarų (Būgienė 2011), veikla. Tai susiję su valstietiškoje pasaulėžiūroje įsišaknijusia „riboto gėrio“ samprata (Foster 1965). Vogti svetimų karvių pieną ir kenkti gyvuliams – mėgstamas raganų užsiėmimas, dar ir šiandien fiksuojamas lietuvių folklorinėje tradicijoje (Būgienė 2023: 58–61). Taigi latvių raganos – pieno grobikės – puikiai dera šiame kontekste.

Vėliausias ir labiausiai krikščionybės paveiktas tradicijos sluoksnius – demoniškosios raganos. S. Laimė pažymi, kad raganų diabolizavimas nuo XVI a. vidurio iki XVIII a. pradžios reiškė, kad jos buvo integruotos į krikščioniškojo tikėjimo sistemą ir glaudžiai susietos su velniu. Negana to, krikščioniškosios demonologijos idėjos ir vaizdiniai, kuriuos valstiečiams diegė ne tik bažnyčia, bet ir pasaulietiniai teismai, galiausiai paveikė Latvijos raganų tradiciją, nors, anot autoriaus, iki galo joje neišsiskynė, nes demoniškųjų raganų poveikslas aptinkamas tikrai migruojančiuose, tarptautiniuose sakmių siužetuose. Jie gana populiarūs, nes intriguoja, žadina vaizduotę ir atrodo artimi pasakoms (p. 141–142). Šios raganos, skirtingai nei ankstesnėje tradicijoje, galias įgyja tik pasirašydamos sandėrį su velniu; vienas svarbiausių jų bruožų – gebėjimas skraidyti (apžergus kokį nors daiktą ir pasitėpus stebuklingu tepalu), taip jos keliaujančios į šabą. Įdomu, kad būtent gebėjimas skraidyti, kaip tikina autorius, ir padėjo šio tipo raganoms lengviau integruotis į latvių folklorą, kuriame ligi tol jau buvo žinomos sielos pavidalu skraidančios raganos, nors šios, tiesa, skrisdavo ne į šabą, o vogti pieno. Demoniškosios raganos buriasi į grupes, o jų susirinkimo vieta Latvijoje yra *Zilais kalns* (Mėlynasis kalnas) Vidžemėje.

Įdomu, kad raganų teismų pasakojimus tyrimo autorius laiko lygiaverte folkloro rūšimi ir kataloguoja greta sakmių ir tikėjimų, kurių daugelio atsiradimą tie pasakojimai tikriausiai ir įkvėpė – juose netrūksta gerai žinomų folklorinių motyvų. O tai, kad kenkiančių raganų tradiciją iš esmės lėmė socialiniai konfliktai ir įtampos, akivaizdžiai liudija faktas, kad XVIII a. kiek prislopusi tikėjimų raganavimu banga iš naujo įsisiūbavo panaikinus baudžiąvą, ypač trečiajame XIX a. ketvirtyje, kai ligi tol buvę gana panašios turtinės padėties valstiečiai, įgiję žemės iš dvarininkų, pradėjo sluoksniuotis – vieni praturtėjo, kiti nuskurdo. Sakmės bei tikėjimai, susiję su raganomis ir burtininkais, ypač išpopuliarėjo XX a. pradžioje (p. 141–156).

Toliau, po įvadinės teorinės dalies, literatūros sąrašo ir asmenvardžių rodyklės, knygoje dviem kalbomis pateikiami tipų ir motyvų katalogai. Tipo pavadinimas priklauso nuo siužeto; jei tipui priskiriamuose tekstuose kartojamas koks populiarus formulinis posakis, jis iškeliamas į tipo pavadinimą ir rašomas su kabutėmis. Tipo aprašyme pateikiama siužeto santrauka, sudaryta iš pagrindinių motyvų (angl. *primary motifs*) – tokių, kurie aptinkami mažiausiai pusėje atitinkamo tipo ar potipio variantų ir sudaro siužeto branduolį. Taip pat nurodoma, kokiai tradicijos atmainai atstovauja tipas (pavyzdžiui, NW-I – nakties raganų klajojančios sielos ir pan.), ar jis populiarus; sužymimos tipų kombinacijos ir jų dažnis, apibūdinamas geografinis

paplitimas (p. 180–184). Tokie aprašymai ir nuorodos yra gana išsamūs; vien peržvelgus katalogą galima susidaryti neblogą vaizdą apie folklorinę raganų tradiciją Latvijoje.

Tipų kataloge pateikiamą informaciją dar papildė atskiras motyvų katalogas. Su tipų katalogu motyvus sieja žymėjimas tomis pačiomis raidėmis (D – tekstuose apie nakties raganas aptinkami motyvai, K – apie visas kitas raganas); šalia raidžių eina vienas ar keli skaičiai, nurodantys motyvo numerį. Motyvo aprašas – trumpa tekstinė turinio santrauka (pavyzdžiui, „K 4.3. Ragana pasiverčia gyvūnu“; „K.11.2.6.1.2. Ragana skrenda ant vantos“ ir pan.). Dar pateikiama nuorodų į šaltinius, kuriuose aptinkama šių motyvų (tai gali būti raganų teismų pasakojimai, sakmės, tikėjimai); išvardijami sakmių tipai, kuriuose tie motyvai yra pagrindiniai, nurodomi atitikmenys Stitho Thompsono motyvų kataloge (1955–1958) ir išskirtų motyvų sąsajos.

Apskritai šis latvių folkloristo veikalas stulbina tiek išsamumu, tiek apimtimi – kyla įspūdis, kad einama tiek „į plotį“, tiek ir „į gylį“. Galima spėti, kad be šiuolaikinių technologijų – skaitmeninio metodų panaudojimo – toks darbas būtų buvęs vargiai įmanomas. Savo ruožtu jis puikiai atkleidžia metodų taikymo galimybes. Matyt, iš latvių kolegų šioje srityje dar turėsime nemažai išmokti.

Galiausiai norėtusi įvardyti kai kurias bendras sakmių kataloginimo tendencijas ir pasidalyti pamąstymais, į ką galėtume orientuotis tvarkydami lietuvių folklorinę medžiagą. S. Laimės paruoštą katalogą palyginus su analogiškais suomių (Jauhiainen 1998) ir švedų (Klintberg 2010) tyrėjų darbais, matyti, kad, nepaisant tam tikrų skirtumų (pavyzdžiui, suomių kataloge tipų ir motyvų aprašai sujungti, t. y. tipo aprašymą dažnai iš esmės ir sudaro jame aptinkamų motyvų sąrašas, o papildomos informacijos apie medžiagą pateikiama daug mažiau nei latviškajame – iš esmės referuojamas vien geografinis užrašymų paplitimas), visais trimis atvejais remiamasi ta pačia sakmių skirstymo skyriais sistema. Tiek suomių, tiek švedų sakmes klasifikuojantys autoriai jas skirsto analogiškai kaip ir S. Laimė – į teminius skyrius, žymimus raidėmis. Visais trimis atvejais skirstymas labai panašus³. Tokį klasifikacijos pamatą Marjatta Jauhiainen nusako taip:

Kataloge naratyvai pirmiausia dalijami į penkiolika pagrindinių kategorijų, sudaromų pagal aktyviai veikiančią mitinę būtybę (aktantą), jėgą ar reiškinį, arba naratyvo funkciją; toliau skirstoma į teminius poskyrius, o galiausiai – į atskirus tipus ir motyvus (1998: 58).

3 Pavyzdžiui, suomių kataloge matome tokius poskyrius: A. Pranašingi ženklai, likimas, B. *Numen* tipo vaidinimasis, C. Mirtis, mirusieji, *kalma*, D. Burtininkai ir raganos, E. Velnias ir t. t.; švedų: A. Likimas, pranašingi ženklai, B. Stebuklai ir Dievo bausmė, C. Mirtis ir mirusieji, D. Skraidančios ir klajojančios dvasios, E. Miško dvasios ir taip toliau.

Švedų katalogo autorius Bengtas af Klintbergas iš esmės laikosi tokios pat sistemos, tik jis atkreipia dėmesį, kad „atskiruose sakmių tipuose veikėjai gali smarkiai įvairuoti. Ta pati sakmė vienoje Švedijos dalyje gali būti pasakojama apie trolių, kitoje – apie vaiduoklį, o trečioje – apie namų dvasią“ (2010: 18). Tokiu atveju autorius įvertina, kokių tekstų esti daugiausia, ir pagal tai nustato, kuriame katalogo skyriuje bus pateikiamas tipas, o į kitus variantus duodamos nuorodos. Nesunku pastebėti, kad labai panašia klasifikacijos sistema vadovavosi ir vienas pirmųjų pasakojamąją lietuvių tautosaką 1936 m. sistemines Jonas Balys: nors jo kataloge sakmių skyriai ir nežymimi raidėmis, jų išskyrimo principas labai panašus kaip ir minėtuose mūsų kaimynų darbuose. Antai J. Balio kataloge rasime tokius mitologinių sakmių skyrius: „Velniai“, „Perkūnas ir velnias“, „Aitvaras“, „Numirėliai“, „Prakeikimai“, „Paslėpti ir užkeikti pinigai“, „Raganos ir burtininkai“, „Vilkolakiai“ ir t. t. (2002: 179–218). Įdomu, kad J. Balys, numeruodamas sakmių tipus, dargi žvelgė į ateitį, paliko tuščių numerių vėliau galbūt atsirasiantiems siužetams. Lygiai tą patį prisipažįsta darantis ir S. Laimė – jo klasifikacijoje taip pat palikta tuščių tarpų būsimam katalogo papildymui (p. 181).

Ko gero, reikia pripažinti, kad teminė sakmių klasifikavimo sistema, tegu ir netobula, yra pati parankiausia kaip medžiagos suvaldymo įrankis. Išties, juk katalogas, nors ir gali atrodyti kaip mokslo darbas (tiesa, ir jį parengti reikalauja ne mažiau pastangų!), iš esmės atlieka praktinę funkciją – padeda tyrėjams užrašymų gausoje susirasti reikiamą medžiagą. O štai itin sofistikuota mokslinė metodologija paremta klasifikacija dažnai gali pasirodyti pernelyg paini vartotojams, klaidinti ir todėl neatlikti savo svarbiausios funkcijos – būti vadovu folklorinių tekstų gausoje. Deja, būtent taip yra nutikę su Bronislavos Kerbelytės viso gyvenimo darbu – jos sukurta struktūrine semantine lietuvių pasakojamosios tautosakos klasifikacija (2015): vadinamųjų elementariųjų siužetų, kuriais ji grindžiama, išskyrimas joje toks painus, subjektyvus ir dažnai išvis nesuprantamas vartotojams, kad ja labai sunku naudotis, o medžiagos paieškos rezultatai būna anaip tol nepatenkinami. Dėl to manau, kad ateityje, klasifikuodami lietuvių sakmių užrašymus, turėtume vadovautis J. Balio pradėta klasifikacija, ją pildyti ir plėsti, neišvengiamai pasitelkdami skaitmeninius įrankius ir metodus, kaip sėkmingai daro S. Laimė bei kiti latvių kolegos.

LITERATŪRA

- Balys Jonas 2002. „Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas“, in: Jonas Balys, *Raštai* 3, parengė Rita Repšienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 3–256.
- Būgienė Lina 2011. „The Supernatural Milk-Stealer in Lithuanian Folklore and Its Counterparts in Other National Traditions of the Baltic Sea Region“, *Archaeologia Baltica* 15, p. 99–104.
- Būgienė Lina 2023. „Raganavimas Lietuvos kaimo bendruomenėje XXI a. pradžioje (folkloro ekspedicijų duomenimis)“, *Tautosakos darbai* 66, p. 48–69.

- Foster George M. 1965. "Peasant Society and the Image of Limited Good", *American Anthropologist* 67, p. 293–315.
- Jablonskis Konstantinas, Jasas Rimantas 1987. *Raganų teismai Lietuvoje*, Vilnius: Mintis.
- Jauhiainen Marjata 1998. *The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends and Memorates*, (*Folklore Fellows' Communications* 267), Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Kerbelytė Bronislava 2015. *The Structural-Semantic Types of Lithuanian Folk Tales*, 2 vols., (*Folklore Fellows' Communications* 308–309), Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Klintberg Bengt af 2010. *The Types of the Swedish Folk Legend*, (*Folklore Fellows' Communications* 300), Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Laime Sandis 2013. *Raganu priekšstati Latvijā. Nakts raganas*, Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts.
- Laime Sandis 2021. "Latvian Laumas: Reflections on the Witchisation of Tradition", *Tautosakos darbai* 62, p. 51–67.
- Mencej Mirjam 2017. *Styrian Witches in European Perspective. Ethnographic Fieldwork*, London: Palgrave Macmillan.
- Reinsone Sanita, Laime Sandis 2022. "Latviešu folkloras krātuves digitālais arhīvs *garamantas.lv*: priekšvēsture un attīstība", *Letonica* 47, p. 52–69.
- Thompson Stith 1955–1958. *Motif-index of Folk-literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-books and Local Legends*, Bloomington: Indiana University Press.
- Vėlius Norbertas 1977. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės*, Vilnius: Vaga.
- Zujienė Gitana 2015. "Witchcraft Court Cases in the Grand Duchy of Lithuania in the Sixteenth to Eighteenth Centuries", *Lithuanian Historical Studies* 20, p. 79–125.